

Glossary

AARON (Luke 1:5; Acts 7:40; Hebrews 5:4; 7:11; 9:4)

Aaron, hia pai LEVI. Levi, hia hemea ei hefua ma helagui baduu wawane, na'uu JACOB. Aaron, hia mei rawarawa bauaniaa HUU-MUU MEI HAIDAA.

Ana hia uma'ua lofuu MOSES ma laguna fa'asianaa ei ISRAEL wagii fei au ro'aa di'ininaa EGYPT.

Dupuaa ei hefua ma helagui pai Israel, mei Haidaa na uniaa Aaron ba hia bauaniaa ro'ou wagii fei ona, fei na nusu. Ma rona augaa fei o fei laloo fei BAO FI'UGAIA. Fanunu Numbers 17:1-10, Hebrews 9:4. Labaginaa LEVI, MOSES.

ABEL (Matthew 23:35; Luke 11:51; Hebrews 11:4; 12:24)

Abel ma Cain, rawarawa na'uu Adam ma Eve. Abel, hia umugii Cain. Labaginaa CAIN.

ABRAHAM —

Abraham, hia amaa ei ISRAEL. Mina, mei Haidaa na warenaa a'ana ba nei di'ininaa gufunu ma dinaa a'a fei gufu ba i fania.

Abraham na guainia ma labaginaa fei manufau gufunu. Fei gufu fei, ISRAEL.

Mei Haidaa na bigi'aa fei rawarawa fi'ugaia a'ana. Ina ware ba Abraham ma ei paina, pa'aa haguna ma ba i oma'aa ro'ou nabaa ro'aa nenegia.

Abraham na lalainaa SARAH ma lomi lagunado'o pa'i na'uu lagua nopa'aloo fei ba

lagunawe sisiginaa raudei. Mei Haidaa na bigi'aa hepalo foigia a'a lagua ma na wanininaa hemea baduu wawane, harana Isaac.

Labaginaa ISAAC.

ADAM (Luke 3:38; Romans 5:14; 1 Corinthians 15:22, 45; 1 Timothy 2:13, 14; Jude 14)

Adam, hia mei rawarawa famamaraa mei Haidaa wagii fei dupuana piye.

A'a mei harona EVE, lagua rawarawa rama'a barafeaa ei wareaa mei Haidaa. A'a fei ma i dii, minaa ei rama'a, rona bigifafelo.

Laloo 1 Corinthians 15:45, na ware ba Jesus Christ, hia mei a'apoo Adam uaa na fatela'anaa ei rama'a a'a ei hafelo'aa ro'ou.

AGATE (Revelation 21:19)

Agate hepalo fananamaia mau mugoo.

ALABASTER (Matthew 26:7; Mark 14:3; Luke 7:37)

Hemea pifine na tonamai hefa dufaa pao ba i hapigaa pinee Jesus. Fei pao fei, na ude laloo hepalo pe'i bigi'aa ro'ou hefa mau mugoo harana alabaster.

ALO'ALO —

Ei alo'alo, ro'ou paniaa panii Mei Haidaa ma rona oa inamoana. Ro'ou aba rama'a uaa spiriti. Lomi o fanunupa'aa ro'ou nabaa lomi rona fa'arewamai.

Bigi'aa ro'ou ba oma'aa ei rama'a, ei rafeiaa ro'ou mei Haidaa. (Acts 12:6-11; 27:23; Hebrews 1:14). Nefarani rona umuinaa ei wareaa mei Haidaa.

Mei famamoaa ro'ou Michael (Jude 9).

Gabriel, hia hemeadiai baua alo'alo (Luke 1:19, 26).

ALOE (John 19:39)

Aloe hepalo marasin na dufa, bigi'aa ro'ou ranuu hepalo mau guana. Ei Jew rodo'o hapiginaa ei ma'ea wagina nene iwe i'ifai.

ALPHA (Revelation 1:8; 21:6; 22:13)

ALPHA fei rawarawa ne'ia laloo fei alphabet ei Greek ma OMEGA (Labagina) fei a'apona. Laloo Revelation fei ba Jesus, hia Alpha ma Omega si'ei ba hia rawarawa ma a'apoo wagii minaa ei manumanu.

AMEN (Romans 1:25; 9:5; 1 Corinthians 14:16; 2 Corinthians 1:20)

Wagii fei wareaa gufuu ei Jew, hanuu fei warea Amen ba pa'aa fa'ua.

Revelation 3:14 na ware ba Jesus, hia mei Amen uaa hia fei fa'uaia.

AMETHYST (Revelation 21:20)

Amethyst hepalo mau fananamaia mugoo.

APOSTLE

— Jesus nado'o rafeinaa hefua ma helagui ba ro'ou apostle. (Matthew 10:1-4; Mark 3:13-19; Luke 6:12-16).

Rona oafipui a'ana ma ina feroinaa ro'ou. Rona fanunupa'ia ei i asi'adiai. Ina aloaa ro'ou ba ronei u'ugaa fei rawani'a warea.

Laloo fei bu'u Acts, Paul ma Barnabas ma nene, hefi'a diai, rona roroinaa ro'ou apostle. Ana Jesus na rafeinaa ro'ou ma aloaa ro'ou ba ro'aa bigi'aa ei bigi'ana. Fei pa'aa hanuu apostle ba “ei rama'a aloana”.

AREOPAGUS (Acts 17:19-22, 34)

Areopagus haraa hepalo maugeni laloo fei baua gufu Athens. Ei bauaniaa fei gufu fei, rona'aida figupui pafona. Si'ei fei gupu fei, rona roroinaa ro'ou ei Areopagus.

ARTEMIS (Acts 19:24-35)

Artemis hemea pifine haidaa sifisifi rona'aida losuinia fawelei Asia.

BAAL (Romans 11:4)

Baal hepalo manumanu rona'aida losuinia ale'ei haidaa.

Mina mina, rotawe dinaa fei gufuu ro'ou ei Israel, ei rama'a yei, rona'aida losuinia.

I dii, ei Israel ana ronawe losuinaa Baal ma namina siba a'a ro'ou mei Haidaa.

BABAIAA MUGOO (*SULPHUR*) (Revelation 9:17)

Babaiaa mugoo (anefaa harana warea pidaua ba brimstone). Fei pomana rewaa rau tao ma fei ale'aleana na agime ma na rata malelena. Rona biginaa hara'uu waduhafi.

BABYLON

– Babylon hepalo baua gufuu. Mina, ei Babylon na fifo'ai a'a ei Israel ma muainaa ro'ou. Rona fahumuwainaa ei Israel ma fatalainaa ro'ou dinaa Babylon. Ei Israel na guta yei oloromfua pa'aniaa igisimasi. (Matthew 1:11, 12, 17; Acts 7:43).

Laloo fei Bu'u Revelation (Revelation 14:8; 17:5; chapter 18) na wareaa hepalo gufuu Babylon. Hefi'a rona nara ba na haduoinaa Rome. Ana na ware ale'ei laloo 1 Peter 5:13.

BALAAM (2 Peter 2:15; Jude 11; Revelation 2:14)

Balaam hemea mamama'aa mei Haidaa. Na pa'i hefi'a Moab na bidibidi unuu ro'ou a'a Israel. Mei haparaiaa ro'ou, Balak. Ina nunuminia ba Balaam nei umuaa ei Israel ba ei fo'aa nei muaipa'aa ro'ou.

Balaam na poni pafoo hepalo donkey, ma'uaa ei ba i re umuaa ei Israel, fei donkey na u ua hamatee na lawagia hemea alo'alo. Lomi na fanunupa'aa mei alo'alo Balaam ma si'ei ba lomi na poni fei donkey, ina sibahafugia ma nawe hota'ia fei donkey.

Hee, lomi na umuaa ei Israel Balaam uaa nawe aida ba na haweginaa ro'ou mei Haidaa. Fanunu Numbers 22-24.

BAO FI'UGAIA (Hebrews 9:4; Revelation 11:19)

Fei bao fi'ugaia, faduaa ro'ou haihai ma rona hawainaa gold. Nofina, guapaloei na'a na ne'i pafona ei hefua wareaa mei Haidaa (Hebrews 9:4,5). Ei Israel rona poro'ia ei ro'aa tatalai yei lomi haihai o guana ma rona'aida augia laloo fei HUMU MEI HAIDAA POROPORO.

BARAK (Hebrews 11:32)

Barak hemea baua famamoaa ei Israel. Ina noduginaa ro'ou a'a ei fifo'aia ma muainaa hepapa gufu. Fanunu Judges 4-5.

BARLEY

– Barley hepalo mau lau guana ana ale'ei wheat. Rona'aida biginaa faraa pidaua a'a ei launa.

BAUANIAA HUMUU MEI HAIDAA (*PRIEST*)

– Mei Haidaa na rafeinaa ei bauaniaa humuna ba ronei fani fana a'ana uaa ei Israel.

Wagii fei au Jesus rona fani fana a'a fei humuu mei Haidaa yei Jerusalem. Ro'ou pai Aaron dupuaa ei upuu Levi (labaginaa AARON ma LEVI).

Mei pa'aa bauaniaa humuu mei Haidaa (high priest), hia pafoo ro'ou. Hemea pa'aa baua-

nia i panarofaa fei bigi'ana fei laloo heai ua igitisiasi ma nenee fei hemeadi. Ana un-
aia i wadu'ainaa fei Fawelei Pa'aa Apunai
ba i bigi'aa fei fana a'a mei Haidaa uaa ei
bigifatataa anaia mawe ei rama'a.

Ana na pa'i hefaa maroa, haraa ro'ou ba
ei famamooa humuu mei Haidaa (chief
priests). Hememeaa ro'ou na panarodigaa
fei bigi'aa mei pa'aa bauaniaa humuu mei
Haidaa. Ma ana a'a ei famamoa na pa'i
hefi'adi. Bauaniaa humuu mei Haidaa, ei
abaa pa'aa bauania mina, ma'uaa na pa'i
apa'aa ro'ou.

BEAR (Revelation 13:2)

Bear hepalo baua manulelele laloo poduu
hefi'a gufu.

BEELZEBUL

— Hefa gufu papaa Israel mina na losuinaa
Beelzebub, hepalo haidaa sifisifi. Gua-
palodiai harana, Baal-zebug ma Satan, mei
famamooa ei hafelo'a spiriti.

BENJAMIN (Acts 13:21; Romans 11:1; Philippi-
ans 3:5; Revelation 7:8)

Benjamin, hemea ei hefua ma helagui baduu
wawane na'uu Jacob, mei amaa ei hefua ma
guapalo pai Israel. Labaginaa ABRAHAM.

BERYL (Revelation 21:20)

Beryl hepalo mau fananamaia mugoo.
Labaginaa FANANAMAIA MUGOO

BU'UU LAUGA (PSALM)

— Fei Bu'uu Lauga na pa'i ei laugaa udugia
a'a mei Haidaa. David ma hefi'adi, rona
ne'inaa eni lauga ba batanai fei haguua
ro'ou mei Haidaa ma o'aa udugibatania.

CAESAR

— Hini mei pa'aa haparaa Rome, rona ware ba, hia Caesar.

Ei Rome, rona muainaa fifo'aia a'a watauda gufufu ma Caesar, hia mei haparaa minaa ro'ou.

CAIN (Hebrews 11:4; 1 John 3:12; Jude 11)

Cain, hia mei uma'ua na'uu Adam ma Eve. Ina punepune a'a mei lofuna Abel uaa mei Haidaa na ugainaa fei fanana sipsipi, ma'uaa lomi na numuminaa fei fanaa Cain du'uaa pe'ihape. Si'e'i ina fo'afama'eea Abel. Wagii fei mei Haidaa na ware ba inei rararapa ua a'a feni ano ma minaa ei gufufu ro'aa fadugia.

CAMEL (Matthew 3:4; 19:24; Mark 10:25; Luke 18:25)

Camel hepalo baua manulelele, ei rama'a, ro poni pafona. Ana i poro'aa ei manumanu ma rona tawinaa hawaa ugu wagii fei hudina.

CANAAN (Acts 7:11, 13:19)

Canaan hepalo gufufu na fa'unainia mei Haidaa ba i fanaa ei Israel ba gufufu ro'ou.

E'eni, rona roroinia ba Israel ma ana harana Palestine.

CARNELIAN (Revelation 21:19)

Carnelian hepalo mau fananamaia mugoo.

CENTURION (Matthew 8:4; Luke 7:1; Acts 10:1)

Centurion hemea bauaniaa hefa pu'u rama'a fo'aa.

CHRIST

— Fei hera Christ hepalo wareaa ei Greek. Fei hera Messiah hepalo wareaa ei Jew.

Hanuna ba “hemea rona ipinaa pao pafona” hamatee mina, nabaa mei Haidaa i rafeinaa hemea ba hapara, ro'aa bigi'aa fei ba uni'uni.

Mei Haidaa na fa'unai ba i aloamii hemea Fatela'anaa ei rama'a, hemea ba i tonaa fei haparaiaa mei Haidaa. Mei rama'a mei, rona roroinia Christ uaa mei Haidaa na rafeinia ma na aloia.

CHRISTIAN (Acts 26:28; 1 Peter 4:16)

Hanuu fei warea Christian ba “hemea i neneraa Jesus Christ”.

CHRYSOLITE (Revelation 21:20)

Chrysolite hepalo mau fananamaia mugoo.

CHRYSOPRASE (Revelation 21:20)

Chrysoprase hepalo mau fananamaia mugoo.

CINNAMON (Revelation 18:13)

Rona big'aa fei Cinnamon a'a hepalo mau haihai. Malelena na dufa ma na rata pono'ana. Mina, rona fihafuinaa pao ba nei dufa fei pao ma ro'aa hapiginaa rama'a ma nefarani, ei rona ma'e.

CORBAN (Mark 7:11-12)

Fei hanuna na ude laloo Mark 7:11-12.

CUBIT (Matthew 6:27) 18 inch, o ale'ena 1/2 metre.

CUMMIN (Matthew 23:23)

Cummin fei lau hepalo mau haihai. Ei Jew rona faro'ona ei du'ua wagina ma ana hepalo marasin.

DAVID

— David na awatadiai a'a minaa ei haparaa Israel. Hia umugii minaa ei lofuna. Amaa ro'ou Jesse. Ei itawe haparai ina oma'aa

ei sipsipii amana. Ei ifi baubarai na fo'fama'ëaa hemea rama'a.

David namina pa'aa haguaa mei Haidaa. Ina ne'inaa watauda lauga ba i uduginaa mei Haidaa, ei rona ware ba 'psalms'.

Jesus hemea pai David (Romans 1:3; Revelation 22:16). Mina mina na ware mei Haidaa ba i aloaa mei Christ, mei Tela'ana wagii fei pai mei haparaa David.

DENARIUS (Matthew 20:1-15; Revelation 6:6)

Denarius hepalo pusu'o mugoo po'i yei Rome mina. Pono'aa hemea bigibig'a laloo heai arewaa.

DRAGON

— Fei dragon hepalo hafelo'a manulelele laloo Revelation 12:3–13:4. Fei dragon, mau-mauna ale'ena hepalo pa'aa baa wa'i o wa'a. Na pa'i fau fauna ma na haduoinaa Satan, mei famamoaa ei hafelo'a spiriti.

EGYPT

— Egypt hepalo gufu papaa Israel. Ei Israel ro'ou humuwa yei laloo gunaroa pu'u igisimasi (Acts 7:34-38).

ELIJAH (Matthew 11:14; Mark 9:4; Romans 11:2; James 5:17)

Elijah, hia hemea baa mamama'aa mei Haidaa. Na pa'i ma'ida u'ugana laloo James 5:17.

ELISHA (Luke 4:27) Labaginaa NAAMAN.

EMERALD (Revelation 21:19)

Emerald hepalo mau fananamaia mugoo.

EPICURUS (Acts 17:18)

Ei neneraa Epicurus mawe hefiadiai 'Stoic' na to baa feroia ma rona naranara watauda

wagii ei manumanuu fei apa'a ma fa'uaia
ma rona fiwarewareinaa ei manumanu ei.

ESAU (Romans 9:13; Hebrews 11:20; 12:16-17)

Isaac na pa'i helagui na'una baduu wawane.
Lagua fiwatai. Haraa lagua Esau ma Jacob.
Esau, hia uma'ua, ma'uaa heai arewaa ha-
matee na bao, ina uga ba mei lofuna Jacob
i tonaa fei gutana ale'ei uma'ua ba i to ei
pe'ihape ma manumanuu amaa lagua. Ina
filoginaa e'ei hawegiana e'ei ba i to'uaiaa
hepalo ua du'ua.

EUNUCH (Matthew 19:12; Acts 8:27)

Ei Eunuch, ro'ou paniaa panii ei hapara. A'a
hefi'a gufu, ro'aa morosiminaa wawanei
ro'ou.

EVE (2 Corinthians 11:3; 1 Timothy 2:13)

Eve mei haroo Adam. Wagii fei famamaraiaa
mei Hidaa feni malagufu nado'o famama-
raa Adam ma na to hepalo gui huwana ma
na famamarainaa Eve wagina. Ma Satan
na wadu'aa fei wa'a ma na sifi'ia ma ina
hanaiaa fei fua, fei na ware mei Hidaa ba
nei'aa hanaia. Ma Eve na fanaa Adam ma
ana na hanaia. Lagua rawarawa barafeaa
ei wareaa mei Hidaa. Laguna pa'i o'odui
na'uu lagua baduu wawane—Cain, Abel ma
Seth.

FAFUAFUA (Matthew 13:33; 16:6, 12; 1
Corinthians 5:6-8; Galatians 5:9)

Fei fafuafua, rona'aida fafuanaa palua ba
ro unu faraa pidaua. Ma'ida ua fafuafua i
fafuanaa watauda faraa pidaua.

FANANAMAIA GUFU (Luke 23:43; 2 Corin-
thians 12:3; Revelation 2:7)

Pa'aa hanuu fei warea pidaua 'Paradise' ba 'fananamaia pe'ihape'. Hanuna ba na fananamai fawelei Eden, fawelei i fagutanaa Adam ma Eve mei Hidaa. Laloo fei Manufau Fi'ugaia, hanuna ba fei gufufu pafea, fei gufufu ba ro'aa dinaa wagina ei rona narafawe'i a'a Jesus Christ nabaa ro'aa ma'e.

FANANAMAIA MUGOO

– Revelation 21 na u'ugaa fei apunai gufufu, fei na mefinia John. Fei gufufu na pa'i hefua ma hepalo nonona. Hepapalo nono na pa'i fasu'ufufugoina, pa'afii hepapalo fasu'ufufugoi, fananamaia mugoo, ei na agime ma mare'a.

Si'eni, eni haraa ro'ou:

1. *jasper - mamarawii*
2. *sapphire - marawi*
3. *agate (ana harana chalcedony) - hefi'a u'ugai pomana*
4. *emerald - hepaldiaai u'ugai mamarawii*
5. *onyx (ana harana sardonyx) - hefi'a u'ugai pomana*
6. *carnelian - namina ro*
7. *chrysolite (ana harana quartz rewaa rau tao) - rewaa rau tao*
8. *beryl - mamarawii o watolaa marawi ma mamarawii*
9. *topaz - rewaa rau tao*

10. *chrysopraxe (ana harana chalcedony) - pomana ale'ei abagua fei agi*

11. *jacinth (ana harana turquoise) - marawi o watolaa mamarawii ma marawi*

12. *amethyst - pomana watolaa marawi ma roa*

FARAA PIDAU A LOMI FAFUAFU Labaginaa HANANAA FEI FARAA PIDAU A LOMI FAFUAFU.

FATELA'ANA (SAVIOUR)

– Jesus, hia mei 'Fatela'anaa feni malagufu' uaa hia mei tala ba ei rama'a na tela a'a fei fagianaa wagii ei hafelo'aa ro'ou. Hamatee na ma'e Jesus ba i tonaa fei fagianaa minaa ei rama'a, mei Haidaa na futoaa hini mei i narafawe'i a'ana. Ina taufagutania ale'ei hemea na wanewane uaa Jesus.

FEROIAA LAW –

Ei feroiaa law, rona feroinaa ei *law/ commandment*, ei na fanaa Moses mei Haidaa. Labaginaa *LAW(S)*, MOSES.

FIGI

– Figi hepalo mau haihai, fei fuana na ro'o.

FILOGINAA NARANARA (REPENT)

– Fei pa'aa hanuu fei warea filoginaa naranara, si'odumanueni:

- (a) hemea na narapa'ia ba hia na bigifatata;
- (b) ba i fapedugaa ei hafelo'a bigi'ana ma bigi'aa fei nunumiaa mei Haidaa;
- (c) na i'iginaa mei Haidaa ba nei futoaa ei hafelo'ana.

FI'UGAIA (rawarawa fi'ugaia: Luke 1:72; Acts 3:25; 7:8; Galatians 3:17; Hebrews 9:1; fagua-paloaa fi'ugaia: Matthew 26:28; Mark 14:24; Luke 22:20; Romans 11:27; 1 Corinthians

11:25; 2 Corinthians 3:6; Hebrews 7:22; 8:6-13; 9:15; 10:16,29; 12:24; 13:20)

Hanuu fei warea fi'ugaia sifei ba hepalo fi-wareia ba hemea i bigi'aa hepalo manumanu a'a mei lagua ma mei lagua nei bigi'aa hepalo manumanu a'ana. Mei Haidaa na fi'ugai a'a ei rama'a ba hia Ama ma Fasuu ro'ou nabaa ro'aa nenegia.

Na pa'i guapalo mau fi'ugaia. Fei na bigi'ia a'a Moses mei Haidaa na ware ba i duginaa a'ana ei rona nenegipedugaa minaa ei law, ma'uua lomi hemea na nenegipa'aa mina ei.

A'a fei faguapaloaa fi'ugaia na ware mei Haidaa ba hini i narafawe'i a'a Jesus Christ, i ugainia ale'ei ba lomi na bigi'aa ei hafelo'a o barafeaa hepalo law.

FRANKINCENSE (Matthew 2:11; Revelation 18:11)

Frankincense hepalo manumanu na rata pono'ana. Bigi'aa ro'ou ranuu hepalo haihai rauaa gufu. Rona fagu'aia ba nei malele dufa.

GRAPE

— Bigi'aa ro'ou fuua grape fei wine. Ei Jew na faroaa watauda pa'apa'a i pe'ihapee ro'ou ba ro'aa pa'i watauda fuana.

GENTILE

— Hanuna ba aba Jew. Fei pa'aa hanuna wareaa Greek ba “ei baua gufu” aba gufuu ei Jew.

Ei Jew, rona mamagugu uua na rafeinaa ro'ou mei Haidaa ma rona i'areinaa ei aba Jew.

GIDEON (Hebrews 11:32)

Gideon hemea baua famamooa Israel. Namina narafawe'i ma na lafulafu ba i neneraa mei Haidaa. Na nodugaa ei rama'a fifo'aia ma fa'ua ba lomi rona watauda, ma'uaa na muainaa ei bidibidii unu uaa na hadumaa ro'ou mei Haidaa.

GOMORRAH Labaginaa SODOM.

GREEK

– Fei gavmen Greece, Athens ma fei gufu Corinth ana laloo Greece.

Ei Greece na to baua feroia ma rona to honua a'a watauda uaa fei apa'aa ro'ou. Fei wareaa gufuu ro'ou, Greek.

A'a fei au Jesus, hini mei na to feroiana, ana na aida fei warea Greek. Fei pa'aa wareagufuu fei Manufau Fi'ugaia, Greek.

HAFELO'A BIGI'A (SIN)

– Hini i barafeaa ei wareaa mei Haidaa ina bigifafelo, nabaa pusu'o o bauana manu-manu, ana na hafelo i pudaa mei Haidaa.

HAFELO'A SPIRITI

– Ei hafelo'a spiriti, rona neneraa Satan. Fei bigi'aa ro'ou ba ro fafelo'aa ei rama'a ba ro'aa barafeaa fei wareaa mei Haidaa ma neneraa Satan. Hefarani rona wadu'ainaa hefi'a rama'a, pa'aa ena rona bigi'aa ei bigi'aa Satan.

HAGAR (Galatians 4:24, 25)

Hagar, hia hemea bigi'a laloo humuu Sarah ma mei harona Abraham. Si'ei ba lomi na'una Sarah, ina i'iginaa Hagar ba nei ma'igufipui a'a Abraham. Hagar na pa'i na'una a'a Abraham ma rona roroinia Ishmael. Ishmael aba mei baduu nadii warefa'unainia a'a Abraham mei Haidaa.

Nene, Sarah nawe wanininaa Isaac, mei baduu wawane nadii warefa'unainia mei Haidaa. I dii, Sarah na siba a'a Hagar ma na fa'ania. Hagar nare guta papaa fei Maugeni Sinai. Galatians 4 na u'u ba Hagar ale'ena ei na humuwainaa ro'ou fei law uaa rona nara ba wagii fei fanima'aa ro'ou fei law, ro'aa rawani i puda me Haidaa ma lomi rona tofarawaninia ba fei wanewaneaa ro'ou i no'uamai a'a fei we'iaa naranara a'a Jesus Christ.

HALLELUJAH (Revelation 19:1-6)

Ei Jew, rona ware, 'Hallelujah' ei rona udigininaa mei Haidaa. Hanuna ba "Uduginaa Yahweh".

HANANAA

— Na pa'i hefi'a hananaa ei Jews ba rona'aida pagia laloo hepapalo igisimasi. Wagina, rona nonominiaa ei rawani'a bigi'aa mei Haidaa a'a ro'ou mina.

HANANAA WAGII FEI APUNAIAA RO'OU FEI HUMUU MEI HAIDAA (John 10:22)

Wagii fei hananaa fei, ei Jew rona nonominia ba mina mina hemea rama'a, harana Judas Maccabaeus, ina famama'aiaa fei humuu mei Haidaa ba ei rama'a, ro'aa losuinaa mei Haidaa yei. Ina bigi'aa fei uaa hefi'a bidibidi unuu ro'ou, rona wadu'ainaa fei humuu mei Haidaa ma bigosia.

Ei Jew ana rona roroinaa fei hananaa 'fei Hananaa ei we'ai'. Sifei fei pa'afii ei wareaa Jesus ba "yau meni we'ai feni malagufu". (John 9:5)

HANANAA FEI TALAI FALOGIA (Matthew 26:2, 5, 17-19)

Fei Hananaa fei Talaifalugia, hepalo baa hananaa a'a ei Jew. Fei hanuna ba yei Egypt mina, mei Alo'alo Ma'ea na talaifalugi-naa ei Israel, ei rona pomainaa humuu ro'ou namoo fei na'uu sipsipi. Nabaa i fanunupa'aa fei namo mei alo'alo ma'ea i talaifalugia.

Si'ei ei Jew rona'aida fo'afama'ea hepalo na'uu sipsipi ma hanaia.

HANANAA FEI FARAA PIDAU LOMI FAFUAFUA

— Rona bigi'aa fei Hananaa fei Faraa Pidau Lomi Fafuafua ana a'a fei au fei Hananaa fei Talaifalugia. Mina, ro'aa ponidi'ininaa Egypt, lomi na pa'i au fei faraa pidau ba i fua. Rona babagi'uaia hamatee rona roroni ba ro'aa aunuu.

HANANAA EI PALE (John 7:2-52)

Wagii fei Hananaa ei Pale, ei Jew na ni'eni'e ba na pedu fei au hufu'a.

Rona faduaa ei pale ma guta wagina ale'ena heai hafapagipagia ba ro'aa nonominia ba ei upuu ro'ou, rona ma'igu wagii ei pale a'a fei au ei ro rararapa gunaroa igisimasi fawelei lomi haihai o guana ei rotawe wadu'ainaa fei gufu na fanaa ro'ou mei Haidaa.

HANANAA FEI PENTECOST (Acts 2:1; 20:16; 1 Corinthians 16:8)

Fei Hananaa Pentecost ana hepalo baa hananaa ei Jew. Hanuu fei warea 'Pentecost', "haipani pa'aniana". Ei Jew rona

pa'i fei hananaa hapani pa'aniaa arewaa nenee fei Hananaa Talaifalugia.

Laloo fei Hananaa Pentecost ei Jew na ni'eni'e wagii fei au hufu'aa wheat. Ana rona nonominia ba mina, mei Haidaa na fanaa Moses ma ei Jew ei law pafoo fei Maugeni Sinai.

E'eni, ei Christian, rona nonominia ba fei Spiriti Apuna na pasi pafoo ei rona narafawe'i a'a Jesus Christ. (Acts 2:1-4)

HAWAFOLO

– Wagii ei mau Rome, nabaa hemea na bigi'aa hefa pa'aa hafelo'a manumanu ale'ei fo'afama'ea. Fei lagina ba nei ma'e pafoo fei hawafolo.

Rona faduaa guapalo haihai ma mei hafelo'a, rona fadufataninia o faugia wagina.

Rona fa'ufalarainia nopa'aloo fei ba na ma'e. Mei i ma'e ale'ei i tonaa baua fi'ia ma ana hepalo manumanuu mamafaa.

HEBREW

– Fei hanuu fei 'Hebrew' ana 'Jew'. Labaginaa JEW. Ei Hebrew, pai Abraham. Fei hara Hebrew na norai a'a hemea upuu ro'ou, harana Eber.

Fei wareaa gufuu ei Jew, Hebrew.

HERMES (Acts 14:12)

Hermes, siminia fei haraa hepalo haidaa sifisifi rona losuinia ei Greece. Rona ware ba hia talaitonaa wareaa hefi'adiai haidaa.

HEROD

– Laloo fei Bu'u Manufau Fi'ugaia na pa'i gunaroa rama'a haraa ro'ou Herod:

1) Herod mei Hapara, mei rona roroinia Herod mei Bauana. Hia haparaa Judea a'a fei au waninia

Jesus. Ana hia mei ba i fo'afama'ea Jesus ei fibadui. Fanunu Matthew 2:1-22; Luke 1:5.

2) *Herod Antipas mei Bauaniaa Galilee a'a fei au na u'ugaa fei rawani'a warea ma bigi'aa ei fogia Jesus. Ana mei na lalainaa Herodias ma lafigaa huaa John, mei Pudugufaia. Ei ro'aa panarofaa Jesus rona duginaa hia inamoaa Herod ba i dududuia. Fanunu Mark 6:14-29; Luke 23:6-12.*

3) *Herod Agrippa I, mei Hapara na haperarara-iaa ei rona narafawe'i a'a Jesus Christ ei i do'o manufau fei losuu. Ana na fo'afama'ea James, mei lofuu John. Fanunu Acts 12:1-23.*

4) *Herod Agrippa II, mei Hapara, hia mei na dududuua Paul ma na alonaa hia Rome ba i dududuia Caesar. Fanunu Acts 25:13-26:2; 26:19; 27-32.*

HOSANNA

— Ei rama'a, rona haro 'hosana' ba ro fani honua a'a hemea. Hanuna ba “Nei fatela'ania mei Haidaa!” o “Udugia i dinaa a'ana.”

HUMUU MEI HAIDAA

— Ina ude yei Jerusalem, fei baua gufu Israel. Ei Jew mina na'aida dinaa wagina uaa ei baua hananaa ma ba ro'aa fani fana a'a mei Haidaa.

Ei abaa Jew, na rawani ba ro wadu'ai'uanaa fei malalalana i ano. Lalloo fei humuu mei Haidaa i na pa'i ei apunaia manu-manuu mei Haidaa. Unaa ei Famamoa humuu mei Haidaa wadu'aia lalona, hepoa ua lalloo heai igisimasi. Hefaa baua rapi-rapi na rapi'aa watolaa Fawelei Apunaia

ma Fawelei Pa'aa Apunaia. Sifei fei rapirapi na anininaa guapapa i pafea ama'anaa pu ei i ma'e Jesus. (Matthew 27:51; Mark 15:38; Luke 23:45). Fei na fama'aia ba mei Haidaa na gigifani talaa minaa ei rama'a inamoana nabaa rona narafawe'i a'a Jesus Christ.

HUMUU MEI HAIDAA POROPORO

— Mina mina, wagii fei au ro'aa tatalai i podu ei Israel, mei Haidaa na warenaa a'a ro'ou ba ronei faduaa fei pale fei. Ina warefa'arewaia ba batanai bigi'iana a'a ei rawani'a lawalawa ma ei hudii manulelele. Lalona na ude fei Bao Fi'ugaia fininaa ei 10 Commandments mei Haidaa ma hefi'adiai manumanuu mei Haidaa. Labaginaa BAO FI'UGAIA.

Ei Jew na'aida losuinaa mei Haidaa laloo fei ma fani fana a'a mei Haidaa nopa'aloo fei i faduaa fei humuu mei Haidaa Solomon.

HYSSOP (John 19:29; Hebrews 9:19)

Hyssop hepalo mau haihai rona pudinaa namo o ranu ba ro'aa tafuginaa rama'a o manumanu ale'ei papaditaia ba ro'aa fafa'arai i puda a mei Haidaa.

ISAAC (Acts 7:8; Romans 9:7; Hebrews 11:9)

Isaac, hia mei na'uu Abraham ma Sarah. Hanuu fei harana ba “fafadi”.

Labaginaa ABRAHAM.

ISAIAH (Matthew 3:3; Acts 8:30; Romans 9:27-29)

Isaiah hemea mamama'aa mei Haidaa. Itawe nomai yeni ano Jesus Christ, Isaiah nadii ware'augaa tamanu i nomai a'ana.

ISRAEL —

Israel fei hara nafanaa Jacob mei Haidaa.
Hia hemeaa na'uu Isaac ma mei harona
Rebecca.

Ei pai Israel na pa'i hefi'a haraa ro'ou ale'ei
'Jew' o 'Hebrews'.

Labaginaa JEW.

Israel ana fei haraa fei gufu ei Jew. Mina rona
ware ba fei gufu fei, Canaan. E'eni hefi'a na
roroinia Palestine.

JACINTH (Revelation 21:20)

Jacinth hepalo mau fananamaia mugoo.

JACOB

— Jacob anefua haraa Israel. Ina pa'i hefua ma
helagui na'u baduu wawane. Ro'ou upuu
ei hefua ma guapalo pai Israel. Labaginaa
ABRAHAM.

JASPER (Revelation 21:11, 18, 19)

Jasper hepalo mau fananamaia mugoo.

JEPHTAH (Hebrew 11:32)

Jephthah hemea rawani'a fo'aa. Ana hia
hemea forafuraa ei Israel mina.

JEREMIAH (Matthew 2:17; 16:14; 27:9)

Jeremiah, hia hemea mamama'aa mei
Haidaa. Inadii ware'augaa watauda
manumanu i nomai a'a fei au i nomai
Christ, mei Tela'ana, mei i warefa'unainia
mei Haidaa ba i aloiamai.

JESSE (Matthew 1:5-6; Luke 3:32; Acts 13:22;
Romans 15:12)

Jesse, hia mei amaa mei Hapara David, mei
upuu Jesus Christ. Mina mei mamama'a
Isaiah nadii ne'inia ba Christ i nomai a'a fei
pai Jesse ma David.

JESUS

- Fei hanuu fei haraa Jesus, “Tela'ana”, o “mei Haidaniaa o'ou, hia Fatela'anaa o'ou”. Hefi'adiai haraa Jesus: Jesus Christ, Na'uu mei Haidaa, Na'uu Rama'a, Na'uu David.

JEW

- Rona roroinaa ei pai Israel ba Jew. Labagina ABRAHAM.

Do'o fama'a fei hanuu fei warea Jew ale'ei ba “ei rona guta malalaa Judah”, ale'ei ei pai Judah, hemea na'uu Israel. Nefarani na roroinaa minaa ei Israel. Labagina ISRAEL.

JONAH (Matthew 12:39-41; 16:4; Luke 11:29-32)

Jonah, hia hemea mamama'a. Mei Haidaa na alonaa hia fininaa fei wareana a'a hepalo gufu, harana Nineveh ba nei u'u yei. Ma'uua ina hugi pafoo wa ba i dinaa hepaldia gufu. Si'ei na fa'asianaa fei lalarena mei Haidaa. Hamatee Jonah, hia fei pa'afii fei lalarena, rona siminia agi ma hepalo baua nia na onomia. Ina oa laloo iana oduai arewaa ma na mumu'ainia pafoo piye. Jonah nawe dinaa Nineveh ma na u'ugaa fei wareaa mei Haidaa.

JOSEPH

- Na pa'i hefi'a rama'a, haraa ro'ou Joseph laloo fei manufau fi'ugaia.

1) Joesph, hia hemea ei hefua ma helagui baduu wawane, na'uu Jacob, ei ro'ou amaa ei pai Israel. Lagua Benjamin, na'uu hemea ama ma ina. Fanunu Acts 7:9-14. (John 4:5; Hebrews 11:21, 22; Revelation 7:8),

2) Hemea Joseph, hia mei haroo Mary,

3) *Hemea Joseph hia hemea ei lofuu Jesus, (Matthew 13:55; Mark 6:3),*

4) *Hemea Joseph hia mei lofuu James (mei hudia). (Matthew 27:56; Mark 15:40, 47),*

5) *Hemea Joseph, gufunu Arimathea ma na pa'i watauda manumanuna. Hia maroaa ei bauaniaa ei Jew, hemea rawani'a rama'a ma na neneraa Jesus Christ. (Matthew 27:57-60; Mark 15:42-46; Luke 23:50-53; John 19:38-42),*

6) *Hemea, harana Joseph Barsabbas (Acts 1:23), hemea na neneraa Christ ma na gutafipui a'ana. Ei ba ro'aa rafeinaa hemea ba i tonaa fei gutanaa Judas, rona bigi'aa fei uni'uni fifigai a'a Joseph and Matthias. Wagii fei, rona rafeinaa Matthias,*

7) *Hemeadii Joseph, ana harana Barabas. (Acts 4:36)*

JOSHUA (Acts 7:45; Hebrews 4:8)

I ma'edii Moses, Joshua nawe oanaa famamoaa ei Israel. Ina talaiduginaa ro'ou Canaan, fei gufuu na warefa'unainia a'a ro'ou mei Haidaa. Rona fo'amuaiaa ei rama'a yei. Ma ina alaginaa fei malalagufuu a'a hepapalo pai Israel, ma'uaa fei pai Levi, lomi na to, uaa ro'ou, bauaniaa fei humuu mei Haidaa. Joshua, hia hemea rawani'a famamoaa ma na i'igifawe'inaa ei rama'a ba ronei neneraa mei Haidaa a'a hepalo ua naranara. Ina ware, "Yau ma ei maroau, hai'ou neneraa mei Haidaa."

JUDAH (Hebrews 7:14; 8:8; Revelation 5:5; 7:5)

Judah, hemea ei hefua ma helagui baduu wawane, na'uu Jacob. Hia mei amaa fei pai

Judah. Haraa fawelei ro'aa guta wagina ei paina, Judea. Ma Jerusalem ana yei. Jesus Christ na waninimai a'a fei pai Judah.

KORAH (Jude 11)

Korah na fa'asi'anaa fei fadugea a'a Moses ma Aaron. Mei Haidaa namina siba a'ana ma na gigiaa fei malagufu ba hia ma minaa ei nenerana, ronei pasinaa lalona.

LAW(S)

– Ei law mei Haidaa na ude laloo haipaniei rawarawa bu'u laloo fei Bu'u Apuna. Mei Haidaa na fa'arewaiaa ei law a'a Moses ba ronei nenegia ei maroana.

LEAVEN Labaginaa FAFUAFUA.

LEVI (Hebrews 7:5, 9, 10; Revelation 7:7)

Levi, hemea ei hefua ma helagui baduu wawane, na'uu Jacob. Hia mei amaa fei pai Levi. Mei Haidaa na rafeinaa ei pai Levi ba ro bigi'aa ei bigi'ana laloo fei humuu mei Haidaa. Rona rafeinaa ei bauaniaa fei humuu mei Haidaa dupuaa ei pai Levi a'a fei maroaa Aaron. Labaginaa AARON.

Hemea ei hefua ma helagui otalai neneraa Jesus, harana Levi mei ana harana Matthew. (Matthew 9:9-13; Mark 2:14; Luke 5:27-29)

LOT (Luke 17:28-32; 2 Peter 2:7) Labaginaa ABRAHAM.

Haran, hia mei umugi lofuu Abraham ma na pa'i na'una, harana Lot. Ei i labaginaa fei manufau malalagufu na fa'unainia a'ana mei Haidaa, ina nodugaa Lot a'ana. Lagu'a gutadii yei, Lot na fa'anaa i Sodom. Ei rama'a yei ronamina bigi'aa watauda hafelo'a ma si'ei, na ware mei Haidaa ba

i fagu'aa fei gufu fei. A'a hemea alo'alona mei Haidaa na aweinaa Lot ma ei maroana ba ronei di'ininaa fei gufu. Na ware mei alo'alo ba ronei'aa diarai, ma'uaa ei ro'aa di'inidigaa fei gufu, mei haroo Lot na diarai ma ana ei ua na filoginaa agi.

MAMAMA'A

— Mei mamama'a, hia i wareaa tamanu i fa'arewaia a'ana mei Haidaa. Ina umuinaa mei Haidaa a'a ei rama'a.

Do'ofama'a mei Haidaa na aloaa watauda mamama'a ale'ei Samuel, Isaiah ma Jeremiah. Ana a'a ro'ou mei Haidaa na fa'arewaia hefi'a manumanu ba i nomai nefarani.

Watauda igisimasi atawe wanini Jesus Christ, rona u'ugaa fei noramiana ma na fa'arewaia watauda manumanu ba i bigi'ia ma tamanu i bapa'ia.

Ana rona u'ugaa tamanu ba i nomai wagii ei a'apoo arewaa feni malagufu ma fei ha-diue'iamii Jesus Christ ena namii dududuaa feni ano.

MANNA (John 6:31, 49; Hebrews 9:4; Revelation 2:17)

Mina, a'a fei au ro di'ininaa Egypt, ei Israel na rararapa gunaroa pa'ania igisimasi fawelei lomi haihai o guana. A'a fei au fei, mei Haidaa na alogio manna ba hanaa ro'ou. Ina bigi'ia mina ei arewaa ba ronei pa'aia ma'uaa a'a fei Sabbath, lomi. Fanunu Exodus 16:13-36.

MANUMANU DUFAA (Luke 1:9-11; Revelation 8:3, 4)

Rona biginaa haihai hefa manumanu dufaa. Ro tonia a'a fei ranuna o rauna o warana.

Laloo fei humuu mei Haidaa ei rona lafufafu ro'aa fagu'aia.

MELCHIZEDEK (Hebrews chapters 5-7)

Ma'ida u'ugaa Melchizedek na ude laloo Hebrews 5-7.

Genesis 14:17-20 na ware ba ei bidibidi unu namii patarofaa Lot mawe ei maroana ma topa'ainaa minaa ei manumanuu ro'ou. Abraham naree fifo'ai a'a ro'ou ma dugamiasa ei gufuna ma ei manumanuu ro'ou. Ei fi u'uninaa gufu a'a fei fifo'aia, na bapa'ia Melchizedek. Ma ina fani faraa pidaua ma wine a'a Abraham ma ana na haweginia. Ma a'a minaa ei fo'atonana, Abraham na fani hepalo e hefua a'ana, ana ale'ei nefarani ei Israel na fani hepalo e hefua a'a ei bauaniaa fei humuu mei Haidaa. Hebrews na ware ba Melchizedek ana hia bauaniaa fei humuu mei Haidaa ma fei fanaa Abraham a'a Melchizedek na haduoinaa ei fana a'a ei Levi, ei rotawe waninimai.

MESSIAH Labaginaa CHRIST.

MORO'AA HUDII WAWANEI

— Wagii ei maumau ei Jew, rona moro'aa hudii wawanei ei baduu wawane laloo fei fafainarooda arewaa nenee fei waniniasa ro'ou. Ana mei Haidaa ua na warenaa a'a Abraham ba ronei bigi'aa fei. Fanunu Genesis 17:9-14.

Fei moro'aa hudii wawanei ale'ei uni'uni ba hemea, hia Jew. A'a fei au ronado'o u'ugaa fei rawani'a warea, hefi'a Jew na ware ba nabaa hemea ba hia Christian, ineido'o moro.

Paul lomi na ugainaa fei. Laloo fei Bu'u Galatians ma hefi'adiai Bu'u Apuna. Ina ware ba hepalo ua manumanu i fatel'anaa rama'a, sifei ua ba nei narafawe'i a'a Jesus Christ.

MOSES

— Moses hia hemea pa'aa bauaniaa ei Israel. Wagii fei au ro'aa humuwai i Egypt, mei Haidaa na rafeinaa Moses ba nei dugaa ei Israel, di'ininaa Egypt ma hadiwe'inaa fei gufu inado'o fanaa ro'ou. Mei Haidaa na wareaa e'ei a'ana wagii fei weguguegaa fei hafi a'a fei haihai.

Moses na aunulao i ma'aa ei gufuna ei ro'aa talaihugia wagii fei Roa Agi.

Moses na fanea fei Maugeni Sinai ma tonaa ei hefua law, ne'iaa mei Haidaa pafoo guawaguei na'a.

Moses na ne'inaa minaa ei law mei Haidaa laloo haipaniei rawarawa bu'u: Genesis, Exodus, Leviticus, Numbers ma Deuteronomy laloo fei Bu'u Apuna. Ei Jew na ware ba ei bu'u ei, Bu'u Moses.

Labagina LAW(S).

MUSTARD (Matthew 13:31-32; 17:20; Mark 4:31-32; Luke 13:19; 17:6)

Mustard hepalo mau haihai, fei launa namina pusu'oro'i laraa minaa ei lau, ma'uaa na habenaa baua haihai.

MYRRH (Matthew 2:11; Mark 15:23; John 19:39; Revelation 18:13)

Na rata pono'aa fei Myrrh. Na dufa fei malelena, big'iaa ro'ou ranuu haihai. Ei Jew na biginaa marasin wagina ba famama'iguu ei na pa'i fi'ia. Ana rona hapiginaa ei ma'ea.

NAAMAN (Luke 4:27)

Naaman hemea bauaniaa ei fo'aa yei Syria. Hia aba Jew. Hia na watawatai ma nare i'iginaa Elisha mei mamama'a ba nei farawaninia. Na ware Elisha ba ineiree sigi oloromaheaipoai laloo fei Ranu Jordan. Ina guaineneraa fei wareana ma nawemina mare'a ununa.

NARD (Mark 14:3; John 12:3)

Hemea pifine na hapigaa pinee Jesus wagina. Hepalo mau pao, bigi'aa ro'ou ranuu hefa pusu'o haihai, harana spikenard.

NA'UU RAMA'A

— Mina mina hemea mamama'a, harana Daniel na roroinaa fei a'a mei Rama'a/Fatela'ana, mei ba i aloia mei Haidaa ba i fatela'anaa ei rama'a a'a ei hafelo'aa ro'ou. Fei hanuna ana ale'ei fei hara Christ. Labaginaa CHRIST.

NA'UU SIPSII MEI HAIDAA

— Tani i ro feni hara John, mei Pudugufaia na ware ba Jesus, hia fei “Na'uu Sipsipii mei Haidaa” (John 1:29, 36). Wagii fei maumau ei Jew, rona fo'afama'ea hepalo na'uu sipsipi a'a mei Haidaa ba i futoaa ei hafelo'aa ro'ou. Fei namoo fei sipsipi i fafafa'arainaa ro'ou i pudaa mei Haidaa. Jesus, hia mei Na'uu Sipsipii uaa ina fanaa fei harenuana ba i futo ei hafelo'aa o'ou.

NINEVEH (Matthew 12:41; Luke 11:32)

Nineveh hepalo gufu na alonaa mei mamama'a Jonah wagina mei Haidaa ba neiree u'ugaa ei wareana. Labaginaa JONAH.

Fei wareaa mei Haidaa sifei ba i fafagianainaa ro'ou uaa ei hafelo'aa ro'ou. Ro'aa guainaa fei, rona ai ma filoginaa naranaraa ro'ou. Si'ei lomi na fagianainaa ro'ou mei Haidaa.

NOAH (Matthew 24:37-38; Luke 3:36; 17:26-27; Hebrews 11:7; 1 Peter 3:20; 2 Peter 2:5)

Noah hemea rama'aa mina. Hia wagii fei faimpalopoai pai nenee Adam. A'a fei auna ei rama'aa feni ano, namina rata ei hafelo'aa ro'ou. Wagii fei, na ware mei Haidaa ba i fapedugaa feni ano a'a fei baua lamalamana. Ma'uaa, si'ei ba Noah hemea rawani'a rama'a, mei Haidaa na warefania ba nei faduaa hepalo baua wa ma ba hia, mei harona, o'oduei na'uu lagua mawe ei haroo ro'ou, ronei hugi. Ana ronei fawadu'ainaa hepalo wawane ma pifine a'a minaa ei mau manulelele ma manufidufidu. Noah na narafawe'i a'a ei wareana ma nenegifarawaninia. Mei Haidaa na faropanaa fei maunu ma uniaa ro'ou, rona tela. Nenee fei na ware mei Haidaa ba lomi i fai bigidinia ale'ei ma na augaa fei pua'oo ba lalaa fei warefa'unaiana.

OLIVE (Romans 11:17, 24; James 3:12; Revelation 11:4)

Olive hepalo haihai na pa'i fuana. Ei Jew na biginaa pao wagina.

Fei Maugeni Olive roroiaa ro'ou a'a ei haihai olive, ei na habe pafona.

OMEGA (Revelation 1:8) Labaginaa ALPHA.

ONYX (Revelation 21:20)

Onyx hepalo fananamaia mau mugoo.

OTALAI NENERA

— Ei rona neneraa Jesus, rona narafawe'i a'ana ma guainaa wareana.

Laloo ei Bu'u Matthew, Mark, Luke ma John, na ware ba ei hefua ma helagui, ro'ou otalai nenerana. Jesus na rafeinaa ro'ou ba ro'aa talaifipui a'ana ma ina aloaa ro'ou ba ro bigi'aa ei bigi'ana ale'ei ei wareaa Matthew 10:1-4.

PA'APA'A Labaginaa **GRAPE.**

PEARL (Matthew 7:6; 13:45-46; 1 Timothy 2:9; Revelation 17:4; 18:12, 16; 21:21)

Pearl hepalo mau fananamaia mugoo, na rata pono'ana; na po'imalewa.

PENTECOST Labaginaa **HANANAA FEI PENTECOST.**

PHARAOH (Acts 7:10, 13, 21; Romans 9:17; Hebrews 11:24)

Pharaoh fei haraa mei pa'aa haparaa Egypt.

PHARISEE

— Ei Pharisee hepalo maroa dupuaa ei Jew. Rona pa'i baua hara a'a ei Jew ma ro'ou rarafii ei feroia law. Rona apa'ifarawaninaa ei law na fanaa Moses mei Haidaa. Ma ana rona pafoinia a'a ei feroiaa ro'ou watauda maumau ma law. Rona'aida mamagugu uaa rona nara ba rona muainaa hefi'adiai ma ana ro'ou ware'oni ale'ei ba ro'ou na rawani ma'uaa ei hafelo'a naranaraa ro'ou namina rata. Rona fadugeaa Jesus ma fiwareipa'ai ba ro'aa fo'afama'eia.

PUDUGUFAIA

— Tani i ro pomaa fei hara John na pudugufinaa watauda laloo fei ranuu Jordan. Ina

warefanaa ro'ou ba ronei filoginaa nara-naraa ro'ou, momo'ai a'a ei hafelo'a ma pudugufai ba ro fama'aia ba rona filogii.

Ei narafawe'ia a'a Jesus Christ, rona pudugufai ba ro fama'aia ba ro'ou Christian.

Hanuna ba rona momo'ai a'a ei hafelo'a, nara ba Jesus i futoaa ei hafelo'aa ro'ou ma ba ro'aa nenegia.

RABBI

— Hanuu fei warea Rabbi sifei ba hemea baua feroia o famamoa dupuaa ro'ou. Rona wareia fei a'a ei rona pa'i apa'a o baua haraa ro'ou. Rabboni ana fei hara Rabbi.

RACHEL (Matthew 2:18)

Rachel, hia hemea haroo Jacob, mei na pa'aa haguia. Hia mei inaa Joseph ma Benjamin ma ale'ei inaa minaa ei Jew.

RAHAB (Hebrews 11:31; James 2:25)

Ei Israel mina, ei ba ro'aa wadu'ainaa fei gufufu ba ro tonia, ei farararfaia nado'o wadu'ai. Rahab, hemea pifinee tala yei na opa'ai ma hadumaa ro'ou uaa ina naraa ba nunumiaa mei Haidaa ba ei Israel nei tonaa fei gufufu fei. Si'ei, ei ro'aa fo'aiaa ei rama'a yei ei Israel, lomi rona fo'aia. Woro ana hia mei na wareia laloo Matthew 1:5, ale'ei hemea pai Jesus.

REBECCA (Romans 9:10-13)

Rebecca, hia mei haroo Isaac, mei na'uu Abraham. Hia mei inaa Esau ma Jacob, laguei wataa. Fa'ua ba Esau hia mei uma'ua ma'uaa, mei Haidaa na rafeinaa Jacob ba hia pafeaa lagua, ale'ei ba hia amaa ei Jew. Labaginaa ESAU, JACOB.

ROA AGI—

Fei Roa Agi na ude watolaa Israel ma Egypt.
Labaginaa MOSES.

ROME

— Rome fei gufuu gavaman yei Italy. A'a fei au Jesus, ei Rome rona fo'amuainaa watauda gufuu i ano. Ana rona muainaa ei Israel ma haparainaa ro'ou. Wagii fei, na bidi unuu ei Israel a'a ro'ou ma ba ro'aa fawala'anaa ro'ou a'a fei gufuu fei. Rona ware ba Caesar a'a mei haparaa Rome ma hia mei pa'aa haparaa minaa feni ano wagii fei au fei.

SABBATH

— Fei arewaa Sabbath hepalo baua arewaa. Laloo Genesis ina ware ba mei Haidaa na famamaraiaa feni ano laloo oloroa arewaa ma laloo fei fa'olorompalooa arewaa na gutafawenai uaa ina pedu fei bigi'ana. Mei Haidaa na ware ba ei rama'a nei bigi laloo oloroa arewaa ma a'a fei fa'olorompalooa arewaa ronei gutafawenai ma losuinia.

Ei Jew na pa'i watauda law wagii fei Sabbath. Rona ware ba ei rama'a nei'aa bigi'aa hepalo bigi'a laloo fei arewaa fei. Si'ei, ronamina siba ei i farawaninaa hemea rama'a laloo fei Sabbath Jesus ma ei ro'aa hufu'aa ei corn laloo fei Sabbath ei otalai nenerana.

SADDUCEE

— Ei Sadducee, ro'ou hepalo maroa ei baua rama'a dupuaa ei Jew. Rona feroi ba ei rama'a nei neneraa ei law na fanaa Moses mei Haidaa fininaa hefi'adiai mau ei upuu ei Jew.

Fei mau ro'ou ana ale'ei ei Pharisee. Labag-

inaa PHARISEE. Ma'uaa, nefarani rona'o fiharei a'a ei Pharisee uaa ei Pharisee na nara ba na pa'i asi'anaa ei ma'ea, ma'uaa lomi rona nara ale'ei ei Sadducee.

SAMARIA

— Samaria fei haraa hefa gufu. Ei Samaria abaa pa'aa Jew uaa mina mina ei Samaria na lalainaa ei pifine abaa Jew. Namina bidi unuu ei pa'aa Jew a'a ro'ou.

SAMSON (Hebrews 11:32)

Samson, hia hemea bauaniaa ei Jew mina mina. Mei Haidaa na fani faufau a'ana.

SAMUEL (Acts 3:24; 13:20; Hebrews 11:32)

Samuel, hia hemea baa mamama'a, mei ana na ipinaa pao tabaa David ba haparaa Israel.

SAPPHIRE (Revelation 9:17; 21:19)

Sapphire hepalo mau fananamaia mugoo.

Labaginaa FANANAMAIA MUGOO

SARAH (Romans 4:19; 9:9)

Sarah, hia mei haroo Abraham. Hia pa'abeu watauda igisimasi ma nawe wanininaa Isaac ei ipowe pa'aa hopi. Labaginaa ABRAHAM.

SATAN

— Satan, hia mei famamoaa ei hafelo'a spiriti. Na bidibidi ununa a'a mei Haidaa ma na sifi'aa ei rama'a ba ronei bigifafelo. Ana ina'aida fanonominiaa ei narafawe'ia ei hafelo'aa ro'ou ba ronei nara ba lomi na futoaa e'ei mei Haidaa. Anefua Satan, mei Hani'u (Devil) ma mei haparaa feni ano.

SHEEP

— Ei Jew, rona oma'aa ei sipsipi ale'ei:

(a) Hemea rama'a na oma'aa watauda sipsipi.

Rona fatalaiaa ei sipsipi fawelei na pa'i guana.

(b) Ei Oma'aa rona fanunu'apa'aa hepapalo ei hapee ro'ou sipsipi.

(c) Ei Oma'aa na faduaa fei papa'ii sipsipi ma rona augaa ro'ou lalona na poi ba lomi i fagianainaa ro'ou hepalo manumanu. Mei oma'aa i ma'igu i poaa wawadu'i.

(d) Ei Jew mina, rona moro'aa hua ei sipsipi ma fagu'aia ale'ei fana a'a mei Haidaa. Labaginaa NA'UU SIPSIPII MEI HAIDAA.

SINAI

— Haraa fei maugeni na guta Moses ei i fania ei 10 Commandent mei Haidaa, Sinai.

Labaginaa MOSES.

SODOM (Matthew 10:15; 11:23-24; Luke 17:29; Revelation 11:8)

Sodom, fei haraa fei gufu na guta wagina Lot. Labagina LOT. Hepalodiai gufu na rafi'inia, harana Gomorrah. Ei rama'aa ei gufu Sodom ma Gomorrah rona'aida bigi'aa watauda hafelo'a manumanu. A'a e'ei mei Haidaa na fagu'aa guapaloei gufu.

SOLOMON (Matthew 1:6-7; 6:29; 12:42; Luke 11:31; 12:27; Acts 7:47)

Solomon, hia na'uu David. Hia hemea baua haparaa ei Israel.

Hefarani mei Haidaa na fa'arewa a'a Solomon laloo mefina ma i'iginia ba tamanu nunumiana. Solomon na i'iginia ba nei fani apa'ana ba i haparaifarawaninaa ei rama'a. Mei Haidaa na fani baua apa'ana. Na mua apa'ana laraa mina ei hapara i malagufu. Ana na fania watauda manumanu.

Solomon na faduaa fei rawarawa humuu mei Haidaa. Fei na filoginaa fei humuna poro-poro, fei ronado'o lolosuinaa mei Haidaa wagina ei Jew. Na fananamai fei humuu mei Haidaa.

SPIRITI APUNA

— Fei Spiriti Apuna ana fei Spiritii mei Haidaa. Hia ma mei Haidaa mawe Jesus Christ, ro'ou heai ua. Fanunu Matthew 28:19. Fei Spiritii mei Haidaa i didifaa iaa ei rona narafawe'i a'a Jesus Christ. Si'eni eni bigi'ana:

a) Ina fa'arewaiaa fei fa'uaia a'a ei rama'a. Fanunu John 16:13; 1 Corinthians 2:10-13.

b) Ina lafulafunaa rama'a a'a mei Haidaa. Fanunu Romans 8:26.

c) Ina fama'aiaa fei nunumiaa mei Haidaa a'a rama'a. Fanunu Acts 13:2; 16:6, 7.

d) Ina fani faufau a'a rama'a ba ro'aa warea ma bigi'aa ei nunumiaa mei Haidaa. Fanunu 1 Corinthians 2:4, 5.

e) Ina fawe'inaa fei losuu a'a ei fanana rama'a. Fanunu 1 Corinthians 12, 14.

STOIC Labaginaa EPICURUS.

SYCAMORE (Luke 19:4)

Sycamore hepalo mau haihai. Lomi ronapa'aa aida ba batanai fei maumauna.

SYNAGOGUE

— Minaa ei gufu ei Jew na pa'i synagogue. Rona'aida figupui lalona, pa'aa laloo fei Sabbath. Lalona rona'aida igoaa fei Bu'u Apuna ma feroinaa ei wareaa mei Haidaa.

Ana rona lafulafu ma losuinaa mei Haidaa.
Nefarani rona'o dududu lalona.

TALAIFALOGIA Labaginaa HANANAA FEI TALAIFALOGIA.

Tawahafi na apunai.

Ei Jew mina, rona fo'afama'ea ei manulelele
ba fana a'a mei Haidaa. Ro bigi'ia pafoo fei
tawa apunaia.

TOPAZ (Revelation 21:20)

Topaz hepalo mau fananamaia mugoo.

ZEUS (Acts 14:12)

Zeus fei haraa hepalo haidaa sifisifii ei Greek.

Ana harana Jupiter. Mei alo'alona Hermes.

ZION (Matthew 21:5; John 12:15; Romans 9:33;
11:26; 1 Peter 2:6)

Zion fei maugeni rona faduaa fei gufu
Jerusalem pafona. Fei humuu mei Haidaa
yei ma ana faweilei na apunai. Nefarani fei
hara Zion ana minaa fei Jerusalem i pu o
fei Jerusalem i pafea, fei gufu pafea, fei na
oa wagina mei Haidaa. (Hebrews 12:22;
Revelation 14:1)

Hefi'a Warea wagii fei Bu'u Apuna

Ala (Free): Jn 8:36; 1Co 9:1

Alara (Deliver): Ac 7:25; Mt 6:13

Aloa (Betray): Mk 14:10; Mk 3:19

Apunai (Holy): Ac 3:21; Mt 23:19; Mk 6:20

Apunaa mei Haidaa, ei (Saints): Ac 26:10; Ro
1:7

Banabana (Seal): Rev 5:1

Bauaniaa ei Jew (Council): Mk 14:55; Ac 25:12

Bauaniaa humuu mei Haidaa (Priest): Mk
1:44

- Bauaniaa losuu (Bishop/Elder/Overseer): 1Ti 3:1
- Christ: Mk 8:29
- Diware'auga (Prophecy): Mt 13:14
- Dududua (Judgment): Lk 10:14
- Fabaoa (Fast): Mk 2:18; Ac 13:3
- Fadududua (Judge): Lk 6:37; Ac 7:7
- Fafasuii fei fasu'ufufugoi (Cornerstone): Mk 12:10
- Fafuafau (Leaven): Mt 13:33; Mk 8:15; 1Co 5:7
- Faloloa'ia (Mercy): Lk 1:50; 1Ti 1:2
- Fana a'a mei Haidaa (Sacrifice): Mk 12:33
- Fananamaia gufu (Paradise): Lk 23:43; 2Co 12:4
- Fani hawera o udugia (Glorify): Mk 2:12; Ac 3:13
- Fani, fana (Offer): Lk 2:24; Mk 1:44
- Farawaninaa o fapedugaa funua (Heal): Mk 1:34
- Fasu (Lord): watauda
- Fatawa (Crucify): Mk 15:13; Ac 2:36
- Fa'unaia, warefa'unaia (Promise): Ac 1:4
- Fawala'anaa ei spiriti: Mk 1:34
- Fawanewane (Justify): Ac 13:39; Ro 3:24
- Fawanewaneaa watola, mei (Mediator): Gal 3:20; 1Ti 2:5
- Fawanewaneaa watolaa o'ou ma mei Haidaa (Atonement): Ro 5:11
- Feroiaa law (Scribe): Mk 1:22
- Fiharoharoipa'ai (Adultery): Mk 10:19
- Filoginaa naranara (Repent): Mk 1:15
- Fi'ugaia (Covenant): Ge 9:11; Mk 14:24; Ac 7:8
- Foigia (Miracle): Mk 9:39; Ac 6:8
- Futoa (Forgive): Mk 2:7
- Gentile: Mk 10:33; Lk 2:32

- Gutafarawania (Peace): Mk 5:34; Ro 1:7
 Hafelo'a, hafelo'a bigi'a (Sin): Mk 2:5, 7
 Hafi lomi i peretoo, waduhero (Hell): Lk 16:23; Mk 9:43
 Hagua (Love): Mk 12:30; 12:31
 Haidaa (God): watauda
 Haidaa sifisifi (Idol): Ac 15:20
 Hani'u (Devil): Mt 4:1; Jn 13:2
 Haparaia (Kingdom): Mk 1:15; Mk 10:23; Mk 12:34
 Haperararaia (Persecute): Mt 5:11; Lk 21:12; Ac 9:4
 Harena lomi i pedutoo (Eternal life): Mk 10:30; Jn 6:68
 Hatofaa puda (Kiss): Lk 22:48; Ro 16:16
 Hawafolo (Cross): Mk 15:32
 Hawegi (Bless): Ge 1:22; Mt 5:44; Mk 10:16
 Hawera (Glory): Mk 8:38; Ac 7:55
 Hilala, lala (Sign): Mk 8:11
 Honua, ma'aua (Honor): Ro 13:7; Jn 4:44
 Huapu, humuu ma'ea (Tomb): Mk 5:2; 6:29
 Humuu mei Haidaa (Temple): Mk 11:27
 Humuu mei Haidaa Poroporo (Tabernacle): Ac 7:44
 Humuwa (Slave): Rev 18:13; Ro 1:1
 Law: Mt 5:17; Ac 13:15
 Lofu (Brother) Anefua haraa Christian: Ac 15:36; 22:13
 Lolo, faloloa (Defile): Mk 7:5; 7:20
 Loloaa, abaa (Cleansed): Ac 10:15; Mk 1:42
 Losui, udugi (Worship): Mk 5:6; Ac 24:14
 Losuinaa ei haidaa sifisifi (Idolatry): 1Co 10:14; Gal 5:20
 Losuu (Church): Ac 5:11; 13:1
 Mamama'a (Prophet): Mk 6:4; 11:32

- Mania (Tempt): Mk 1:13
 Marapuaa unu (Conscience): Jn 16:8; Heb 9:9
 Mefi, fanunua (Vision): Acts 9:10
 Moro'aa hudii wawanei (Circumcision): Ac
 7:8
 Nafi (Servant): Mk 12:2; Lk 2:29
 Nanamaia (Covet): Ac 20:33; Ro 13:9
 Narafawe'i (Believe/faith): Mk 2:5; Ac 16:31
 Naranara, laloo ia, harena (Soul): Mk 8:36;
 Ac 2:27; Mk 14:34
 Na'uu Rama'a (Son of Man): Mk 8:31
 O'onaia unu (Hope): Ac 23:6; 1Co 13:13; Eph
 4:4
 Otalai nenera (Disciple): Mk 2:15
 Pa'ai (Perish): Mt 18:14; Lk 13:35
 Paniaa pani (Deacon): 1Ti 3:12
 Papaditai (Sanctify): Mt 23:19; Jn 17:17
 Pentecost: Ac 2:1
 Pharisee: Mk 2:18
 Pigea (Demon): Mt 12:27
 Pigio, Nunumiaa unu (Flesh): Mk 10:8; 14:38
 Pono hadiwe'ai (Redeem): Rev 5:9; Gal 3:13;
 Lk 24:21
 Ponopono (Ransom): Mk 10:45
 Punepunea, Nanamaia (Envy): Mk 15:10;
 Rom 1:29
 Rabbi: Jn 1:38
 Rafeia (Elect): Mk 13:20; Rom 8:33
 Rawani'a warea (Gospel): Mk 1:1
 Rawani'aa mei Haidaa (Grace): Ac 20:24; 1Ti
 1:2
 Roromaa (Darkness): Jn 8:12; Lk 1:79
 Sabbath: Mk 2:23
 Sadducees: Mk 12:18
 Satan: Mk 1:13
 Spiriti Apuna (Holy Spirit): Mk 1:8

Spiriti hafelo o loloaa (evil): Mk 9:25
 Sualapara (Chasten): 1Co 11:32; Lk 23:16
 Synagogue: Mk 1:21
 Talai Falogia (Passover): Mk 14:1, 12
 Tao (Crown): Rev 12:3; Mk 15:17; 2Ti 4:8
 Tela, fatela (Save): Mt 1:21; Jn 12:47
 To (Inherit): Mt 5:5; Lk 12:13
 Tonaa podu o manumanuu amana (Heir): Mk
 12:7
 Umua (Curse): Gal 3:13; Mk 14:71
 Umuia (Advocate): 1Jn 2:1
 Uni'uni ffigaia (Lots): Mk 15:24
 U'u (Preach): Mk 1:4
 Wanewanea (Righteous): Mk 2:17; Lk 23:47
 Ware ta (Thanks): Mk 8:6
 Warea hanunu (Parable): Mk 3:23
 Wareaa mei Haidaa (Commandment): Mk
 10:19; Jn 13:34
 Warefafelooa mei Haidaa (Blaspheme): Mk
 2:7; 3:29
 Warefa'unai o fa'unai (Swear): Mk 14:71; Ac
 2:30
 Ware'oni (Hypocrite): Mk 7:6
 Ware'uniaa ei hafelo'a (confess): Mk 1:5
 Ei warea noranarai a'a e'ei:
 New Bible Dictionary, na wa'aiaa Inter-
 Varsity Press
 Flora and Fauna of the Bible na wa'aiaa
 United Bible Societies
 Good News Bible

Wuvulu Manufau Fi'ugaia
The New Testament in the Wuvalu-Aua Language of
Papua New Guinea
Nupela Testamen long tokples Wuvalu-Aua long
Niugini

copyright © 2004 Wycliffe Bible Translators, Inc.

Language: Wuvalu-Aua

Translation by: Wycliffe Bible Translators

This translation is made available to you under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial-No Derivatives license 4.0.

You may share and redistribute this Bible translation or extracts from it in any format, provided that:

You include the above copyright and source information.

You do not sell this work for a profit.

You do not change any of the words or punctuation of the Scriptures.

Pictures included with Scriptures and other documents on this site are licensed just for use with those Scriptures and documents. For other uses, please contact the respective copyright owners.

2012-11-26

PDF generated using Haiola and XeLaTeX on 18 Apr 2025 from source files dated 31 Aug 2023

fa91fc57-dbb6-5be2-bed0-2ae5e341066c